

ЧИ МАЮ Я ПРАВО БУТИ МОНОПОЛІСТОМ?

Питання «чи маю я право бути монополістом?» порушує фундаментальну проблему співвідношення економічної свободи та її правових меж. Конкуренція є основою ринкової економіки, і держава покликана захищати конкуренцію від монополізації. Конституція України (ст. 42) прямо забороняє зловживання монопольним становищем та неправомірне обмеження конкуренції. Водночас саме по собі монопольне становище суб'єкта господарювання (тобто ситуація, коли на ринку він один або має вирішальну частку) не оголошено поза законом. Виникає правова та етична дилема: чи може суб'єкт господарювання претендувати на «право» залишатися єдиним гравцем на ринку, чи монополія – це лише фактичний стан, терпимий за умови дотримання певних правил?

У законодавстві України зайняття монопольного (домінуючого) становища саме по собі не є правопорушенням. Закон України «Про захист економічної конкуренції» визначає, що суб'єкт господарювання вважається таким, що займає монопольне (домінуюче) становище на ринку, якщо його частка перевищує 35% (за відсутності істотної конкуренції). Отже, закон припускає існування монополії за певних обставин. Проте наступна стаття цього ж Закону чітко встановлює перелік заборонених дій монополіста – зловживань монопольним становищем. Серед типових зловживань, прямо перелічених у ст. 13 Закону, зокрема:

- Монопольно високі ціни та диктат умов: встановлення таких цін або умов продажу, які були б неможливі за умов існування значної конкуренції (необґрунтовано високі або монопольно низькі ціни).

- Дискримінація партнерів: застосування різних цін чи різних умов до рівнозначних угод з контрагентами без об'єктивно виправданих причин (цінова дискримінація).

- Примусові додаткові угоди: обумовлення укладання договорів прийняттям суб'єктом господарювання додаткових зобов'язань, які за своєю природою не стосуються предмета основного договору (нав'язування непотрібних товарів чи послуг).

- Обмеження виробництва чи ринків: штучне скорочення виробництва, ринків або технічного розвитку, що завдає чи може завдати шкоди іншим суб'єктам господарювання або споживачам.

- Відмова від реалізації чи закупівлі: часткова або повна відмова від реалізації або придбання товару за відсутності альтернативних джерел (без об'єктивно необхідних причин).

- Перешкоджання входженню на ринок: створення бар'єрів для доступу на ринок (чи виходу з нього) інших суб'єктів господарювання або усунення їх з ринку.

Практика АМКУ містить численні приклади притягнення до відповідальності монополістів за зловживання. Наприклад, у 2024 році АМКУ оштрафував державне підприємство «Морський порт Чорноморськ» на 2 млн грн за те, що порт, будучи єдиним постачальником послуг у спеціалізованому терміналі, встановив дискримінаційні вимоги до експедиторів і фактично унеможливив доступ окремих компаній до ринку послуг порту. Це було визнано порушенням – обмеженням доступу

на ринок контрагентів монополіста. Інший резонансний приклад – рішення АМКУ щодо російського газового монополіста «Газпром». У 2016 році АМКУ оштрафував ПАТ «Газпром» на рекордні 85 млрд грн за зловживання монопольним становищем на ринку транзиту природного газу через територію України. Цей випадок підтвердив, що навіть потужний монополіст, який домінує на стратегічному ринку, не має імунітету: якщо він порушує конкурентне законодавство, держава застосує санкції. Українські суди загалом підтримують застосування цих норм. Так, рішення АМКУ у «справі Газпрому» були підтверджені судами, що продемонструвало дієвість контролю за монополіями. Вітчизняна судова практика також напрацювала критерії оцінки поведінки домінуючих фірм, виходячи з європейських підходів.

Підходи ЄС до питання монополізму сформували світові стандарти, що сам по собі високий ринковий вплив компанії (*dominance*) не є незаконним – протиправним є лише зловживання цим впливом.

Стаття 102 Договору про функціонування ЄС забороняє зловживання домінуючим становищем на внутрішньому ринку Союзу. Критерії домінування в ЄС подібні до українських: як правило, частка понад ~40% може свідчити про домінуюче становище. Принципово, що сам факт домінування не протизаконний, проте на домінуюче підприємство покладається «особлива відповідальність» не дозволяти своїми діями спотворення чесної конкуренції. Відомими прикладами застосування ст. 102 ДФЄС є справи проти транснаціональних корпорацій: Microsoft, Google та інших, коли Єврокомісія накладала багатомільйонні штрафи за зловживання домінуванням. Наприклад, Microsoft було оштрафовано за нав'язування свого медіаплеєра та браузера разом з Windows, що обмежувало можливості конкурентів останнього. Ці прецеденти підтверджують: навіть якщо компанія здобула монополію завдяки успіху свого продукту, вона не має права використовувати її для придушення нових конкурентів. У підході ЄС акцент ставиться на захист структури конкуренції і споживачів від будь-якого прояву монопольного свавілля.

Україна, по суті, перейняла європейську модель контролю за монополіями, що орієнтована на поведінковий нагляд: не забороняти монополію як таку, але контролювати її поведінку. Так само діє й американський підхід, хоча історично США у деяких випадках застосовували і структурні заходи (розукрупнення монополій) – класичний приклад Standard Oil у 1911 році, коли нафтову компанію-монополіста було примусово поділено на кілька конкуруючих фірм. В ЄС подібні заходи застосовуються рідко; як правило, домінуючому порушнику загрожують штрафи та припинення незаконної практики, але не примусовий поділ бізнесу. В Україні наразі інструмент примусового поділу монополіста також існує (через рішення АМКУ за повторні порушення), проте на практиці ще не застосовувався. У різних системах – різні акценти, та спільним є одне: монопольна влада допустима лише в межах, окреслених законом, і не може бути абсолютною або свавільною.

Теоретичні дискусії щодо монополії точаться давно. Більшість економістів і правників сходяться на думці, що монополія загрожує суспільному добробуту. Монополізовані ринки схильні до вищих цін, дефіциту стимулів до інновацій та погіршення якості послуг. З одного боку дослідники зазначають, що монополії часто проявляють негативні ефекти: прагнення розширити свій вплив призводить до завищення цін, неефективного управління та зниження добробуту споживачів. Значна частина ресурсів компанії-монополіста витрачається не на покращення якості продукції чи зниження її ціни, а на утримання свого монопольного становища на ринку – наприклад, на створення бар'єрів для потенційних конкурентів. У цьому сенсі монополія часто суперечить меті прогресу.

Інша частина науковців зазначають, що монополії здатні інвестувати у нові технології та інновації за рахунок своїх надприбутків, чого не можуть собі

дозволити дрібніші конкуренти. Дійсно, інколи великі компанії-конгломерати стають локомотивами науково-технічного прогресу.

Українські та європейські фахівці, натомість, традиційно більше уваги приділяють соціальній справедливості і правам споживачів. Монополія розглядається ними не як право, а скоріше як особливий обов'язок. Якщо компанія де-факто стала монополістом, вона має розуміти, що перебуває під прискіпливим контролем суспільства і держави.

З правової точки зору, у сучасних ринкових демократіях не визнається «права на монополію» в тому сенсі, щоб держава гарантувала комусь захист від конкуренції. Навпаки, право на підприємницьку діяльність у всіх гарантовано нарівні, що означає й право кожного на конкуренцію. Монополія – це фактична ситуація на ринку, яка може скластися в результаті об'єктивних економічних процесів, але держава регулює цю ситуацію в публічних інтересах. Закон ставить межу там, де ринкова влада починає шкодити цим інтересам. Тому монопольна позиція постійно балансує між приватним інтересом компанії та загальним благом. Якщо монополіст діє нейтрально або на благо споживачів (наприклад, інвестує в розвиток, тримає достойну якість і прийнятні ціни), підстав втручатися немає. Але якщо він починає диктувати умови ринку, обмежувати вибір, придушувати конкурентів – вступає в дію антимонопольне регулювання, яке захищає свободу конкуренції як базову цінність.

Отже, чи має хтось «право» бути монополістом? Аналіз законодавства і практики України, ЄС показує, що бути монополістом не заборонено, але й не гарантується як право. Монопольне становище – це скоріше виняток із норми конкуренції, який закон терпить лише за умов додержання чітко встановлених правил. Усі розвинені правові системи виходять з однієї засади: права споживачів і конкурентів є вищими за інтерес монополіста зберегти своє домінування. В Україні закон прямо проголошує підтримку конкуренції та визначає, що «види і межі монополії визначаються законом». Тобто законодавець визнає можливість існування монополій (наприклад, природні монополії у сферах інфраструктури, що регулюються окремо), але встановлює для них спеціальний правовий режим. Монополіст не може діяти так, як діяла б фірма на конкурентному ринку – він обмежений у ціноутворенні, умовах договорів, зобов'язаний не створювати бар'єрів для інших.

Таким чином, монополія – це не суб'єктивне право, а фактичне положення, яке тягне за собою низку юридичних обмежень і обов'язків. Підприємець має право прагнути ринкового успіху, і якщо чесна конкуренція привела його до домінування на ринку – закон цього не забороняє. Проте жодна компанія не має права вимагати для себе виключного становища, яке б охоронялося від посягань інших: навпаки, право і мораль – на стороні підтримки відкритої конкуренції. Як тільки «право бути монополістом» починає загрожувати правам інших учасників ринку, воно перестає бути правом і перетворюється на порушення. Отже, у сучасному правовому полі монополіст володіє не стільки правом, скільки обов'язком діяти в рамках закону.